

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

УДК 069 : 929+098 (477-25)

ПРОЦЕС СТВОРЕННЯ МУЗЕЮ МЕМОРІАЛЬНОГО ПРОФІЛЮ НА ПРИКЛАДІ ПОМІШКАННЯ П.Г. ТИЧИНИ У М. КИЄВІ

Сергій Прудивус

Літературно-меморіальний музей-квартира П.Г. Тичини
Україна, 01004, м. Київ, вул. Терещенківська, 5, кв. 1-3
e-mail: sprudivus@ukr.net

Музей – це соціокультурний інститут, роль якого не можна звести тільки до збереження артефактів історії. Питанню соціальних функцій музею, його науково-дослідній, освітній, виховній, комунікативній та іншим присвячено чимало спеціалізованих досліджень. Проте кожна музейна установа, незалежно від профілю, у більшій чи меншій мірі виконує й інші завдання. Сама їх поява свідчить також про перебіг культурних, економічних, політичних процесів, які мали місце на локальному рівні. Меморіальний музей, серед іншого, також відображає місцеву історію крізь призму пам'яті про видатну особу та її діяльність. У цьому контексті важливим є створення закладів подібного профілю та процесів, що їх супроводжують.

У сучасній науковій літературі оформлення та відкриття меморіальних музеїв висвітлено переважно через історію окремих установ даного профілю. Так, для прикладу, існують розвідки щодо створення Літературно-меморіального музею Тараса Шевченка на батьківській садибі Кобзаря [1], Михайла Грушевського у Львові [2], сім'ї авіаконструктора Гризодубова у Харкові [3] й ін. Історія створення ж Літературно-меморіального музею-квартири П.Г. Тичини зовсім не висвітлена у науковій літературі. Це питання підіймалися переважно у наукових повідомленнях співробітників Музею. Однак вони містять узагальнену інформацію та фіксують основні віхи історії створення меморіального простору. Таким чином, метою нашого дослідження є висвітлення процесу створення меморіального музею на прикладі Літературно-меморіального музею-квартири Павла Григоровича Тичини у Києві.

Останні роки свого життя Павло Григорович Тичина провів у Києві в квартирі по вулиці Рєпіна, 5. Тут він 16 вересня 1967 р. перейшов у вічність, залишивши після себе численну творчу спадщину та вдову Лідію Петрівну. Заповіту, в якому б поет розпорядився долею свого майна, складено, вочевидь, не було. Таким чином, згідно тодішнього законодавства, усе, що належало Павлу Григоровичу, перейшло у власність Лідії Петрівни. Оскільки подружжя Тичин виявилось бездітним, то прямих спадкоємців творчого надбання поета не було.

Розуміння значущості постаті Тичини в українському літературному й інтелектуальному житті першої половини – середини ХХ ст. спонукало до увіковічення пам'яті поета, зокрема створення музейних куточків та осередків у місцях, пов'язаних з життєвим шляхом Павла Григоровича. Ініціаторами таких дій була як громадськість, так і родичі П.Г. Тичини, зокрема племінник (син брата Євгена) Юрій. Стараннями останнього у колишньому помешканні Павла Григоровича у Харкові, у будинку «Слово» (суч. вул. Культури, 9) було створено пам'ятний куточок, а на стіні будинку відкрито меморіальну дошку [4, с. 2]. Лідія Петрівна схвалила задум Юрія Євгеновича та долучилася до співпраці. З 1971 до 1975 року для музею вдова передала фотоматеріали, а також книги свого покійного чоловіка [5]. Відкриття музею планувалося також і на малій батьківщині Павла Григоровича – у селі Піски Бобровицького району Чернігівської області. Однак більша частина меморіальних речей залишалася у київському помешканні П.Г. Тичини.

Лідія Петрівна Тичина пережила свого чо-

ловіка на вісім років. Її діяльність цього періоду, загалом, характеризувалася плануванням заходів вшанування пам'яті Павла Григоровича. Останні півроку свого життя Лідія Петрівна важко хворіла. Періодично траплялися напади, стан погіршувався. Сестра Павла Григоровича, Оксана, так описує останні дні Лідії Петрівни: «Мої небоги інколи провідували удень, а Тодося (Король Феодосія, покоївка Тичин – С.П.) була по ночам, так вони втрьох запропонували Лідії Петрівні: «Дайте нам доручення в банк і ми привезем гроши», так Лідія Петрівна сказала: «Ні, я ще буду жити» [6]. Розуміючи наближення невідворотного, оточення намагалася з'ясувати волю вдови щодо спадщини поета. Однак та відповідала однозначно: «Я ще житиму». 4 вересня о 14 годині Лідія Петрівна передала дух, так і не залишивши жодних письмових розпоряджень (у т.ч. заповіту) про майбутнє свого спадку.

Вже на другий день по смерті Лідії Петрівни 4 кімнати у квартирі було опечатано. «Коли я приїхала (на похорон – С.П.), – зазначає у листі Оксана Григорівна, – то мені сказали, що вже запечатані під Музей бібліотека, спальня, столовая і кабінет Павла Григоровича». І далі: «Коли ми всі виходили з дому на байкове кладовище, то нас попередили, щоби ми вже й не верталися сюди (у квартиру – С.П.), бо і останні 4 кімнати будуть запечатані під музей» [6]. Таким чином, попри документальну невизначеність, питання збереження непорушного вигляду і речей поета було порушене одразу.

Невдовзі уряд УРСР створив комісію, яка мала офіційну назву «Комісія по творчій спадщині українського радянського поета П.Г.Тичини». Її головою було призначено Першого Секретаря Спілки письменників України Козаченка Василя Пилиповича. До складу Комісії ввійшли М.П.Бажан, А.Т.Гордієнко, Г.П.Донець, Л.М.Новиченко, І.М.Солдатенко, П.Ю.Шабатин, відповідальним секретарем обрано директора Центрального Державного архіву-музею літератури та мистецтв Валерію Петрівну Кобу [7]. Комісія працювала один рік. Всю її діяльність можна умовно розділити на два періоди. Перший, повномасштабний і продуктивний, що тривав протягом жовтня 1975 – лютого 1976 років, і другий: лютий-жовтень 1976 р. За цей час було виявлено, зафіксовано та документально оформлено всі речі, що знаходилися у квартирі Павла Григоровича та Лідії Петрівни.

Свою роботу Комісія розпочала з прийняття установчого документу, який мав би окреслити та регулювати її діяльність. 17 жовтня

1975 р. на зборах було ухвалено «Порядок...», який передбачав, що доступ до архівних та особистих речей П.Г.Тичини матимуть члени Комісії, державний нотаріус, а також особи, яких Комісія запросить для консультацій (зокрема, з'ясування обставин придбання поетом тих чи інших речей). Основним завданням «Порядок...» визначав облік архівних та особистих речей поета у відповідності з чинними на той час нормативними актами, їх упорядкування й облік. Комісія також пильнує за тим, щоб жодна річ або документ «не були зіпсовані, утаяні чи не обліковані» [8].

Робота передбачалася строго за принципом черговості опрацювання кожної окремої кімнати, яка після завершення опису підлягала опломбуванню. Робочий день Комісії складав 7 годин: з дев'ятої ранку до четвертої пополудні. Ключі від квартири за весь час знаходилися у В.П.Коби. Вхідні двері щовечора пломбувалися. Тоді ж, 17 жовтня, для покращення роботи Комісії вирішено було запросити племінницю П.Г.Тичини Ірину Блюдо. Пізніше на допомогу було запрошено архіваріусів Іллічевського С.А., Дориченка А.Я., Возну Н.С. і Воробйова М.П. Приступаючи до опису меморіальних речей, друкованих і рукописних матеріалів, що знаходилися у квартирі, члени Комісії в обов'язковому порядку фільмували та фотографували інтер'єри приміщення [9].

Першою кімнатою, з якої було знято пломбу, був робочий кабінет Павла Григоровича. За два дні (20 та 21 жовтня) було повністю опрацьовано наповнення цієї кімнати, за винятком рукописних матеріалів. У цих приміщеннях знаходилися меблі, сувеніри, твори образотворчого мистецтва та друкована продукція, кількість яких складала 344 штуки [10]. Велика кількість друкованої продукції й особистого листування Павла Григоровича знаходилася у передпокої та допоміжних приміщеннях – комірчині й антресолі. Комісією у сукупності було описано близько 11 тисяч книг, листів, періодики різних років і кореспонденції поета [11].

11 листопада 1975 р. Комісія по творчій спадщині П.Г.Тичини пройшла далі у роботі. Було вирішено зняти печаті та пломби з кімнати, сусідньої з робочим кабінетом Павла Григоровича. У цих апартаментах до 1954 р. (часу своєї смерті) проживала теща поета Катерина Кузьмівна Папарук. Як відомо, після її відходу до вічності, кімната мала кілька функціональних призначень: вона виконувала роль робочої зони Павла Григоровича, а також слугувала кімнатою для гостей. Серед умеблювання тут був диван, ліжка, стіл і дві книжкові

шафи. Приступаючи до роботи у «кімнаті № 2», Блюдо І.Д. зауважила, що диван і ліжко знаходяться у незадовільному ставні, й, очевидно, мусять бути видалені з квартири. Такий крок був зумовлений також і нестачею місця для зберігання матеріалів з попередніх приміщень, які було зібрано в ящики та коробки. До думки Ірини Дмитрівни дослухалися та постановили так: «Кровать і диван з кімнати № 2 винести як такі, що не мають ніякої цінності і практично не можуть бути використані і оцінені у зв'язку зі станом збереженості (пошкоджені і поламані)» [12]. Аналогічна проблема постала і з макулатурою: уривками газет, яких тільки у кабінеті та допоміжних приміщеннях зібралось два дерев'яних ящики.

Звільнивши приміщення від зайвих, з точки зору меморіальності, речей, наступного дня Комісія розпочала облік речей, меблів і документів. Її члени зіткнулися зі значною кількістю матеріалів та їх різноманітністю за складом і змістом [13]. Тут знаходилися рукописи та машинописи творів Павла Григоровича, вирізки з газет і різного роду матеріали, що стосувалися різних питань, зібраних поетом. Також тут знаходилися особисті документи Тичини та ті, що характеризували його наукову та громадську діяльність; листи, газети, журнали, а також книги. Стіни прикрашали твори образотворчого мистецтва. Все це вимагало розбору та систематизації за групами та підгрупами.

До 21 листопада було опрацьовано машинописи поетичних збірок, чорнові записи та виписки зібрані Тичиною до своїх робіт. Також тут містилися матеріали про творчі контакти з письменниками іноземних країн, афіші творчих вечорів за участю Павла Григоровича. Обсяг описаних матеріалів склав близько 700 справ [14]. Книжки, які містилися у колишній кімнаті тещі, було описано та відсортовано. По одному примірнику кожного видання творів П.Г. Тичини відібрали та помістили в окрему шафу. Вже на засіданні Комісії 21 листопада було прийнято рішення 25 листопада відкрити кімнату № 3 – спальню поета.

Спальня – кімната, що була закрита для гостей і відвідувачів. Це особистий простір родини, позначений затишком і сімейними цінностями. Тому й речі, що розміщувалися тут, стосувалися у більшій мірі особистого життя, ніж творчої або громадської діяльності. Очевидно, члени Комісії передбачували наявність у спальні коштовних речей родини Павла Григоровича, бо у протоколі засідання від 25 листопада зазначалося: «Розпочати огляд речей і документів з метою виявлення матері-

альних цінностей» [15].

Очікування виявилися небезпідставними, оскільки вже наступного дня у шафі для одягу було виявлено дорожочінності Лідії Петрівни, дві ошадні книжки та суму готівкою [16]. Важливими знахідками стали також облигації та державні позики, а також хутра і тканини. Щодо цих речей Комісією було прийнято наступне рішення: «1) інформувати всіх членів Комісії про виявлені матеріальні цінності; 2) шафу, в якій зберігаються гроші, облигації і дорожочінності запломбувати; 3) відповідальному секретареві Комісії т. Кобі В.П. ключ від шафи з матеріальними цінностями зберігати у себе» [17].

Крім того, у шафі зберігалися особисті речі Тичин. У комоді, що стояв між вікнами у спальні, було виявлено значну кількість ранніх щоденників і зошитів поезій П.Г. Тичини, його посвідчень, мандатів, фотографій та інших матеріалів. У двох книжкових шафах містилася друкована продукція – авторські примірники видань поезії, прози, публіцистики та перекладів П.Г. Тичини, виданих за життя автора. До третього грудня роботу у спальні було завершено. За цей період було виявлено та взято на облік 68 справ документів, 11 орденів і медалей, що ними був нагороджений Павло Григорович, 24 сувеніри меморіального значення, 12 творів образотворчого мистецтва, 102 меморіальні речі, 200 примірників друкованих видань [18].

Доля речей, які, на думку Комісії, не мали меморіальної цінності, склалася по-різному. Ще 26 листопада, тобто у перший день роботи у спальні, було вирішено зібрати засідання для вирішення питання про можливий розподіл матеріальних цінностей між родичами П.Г. Тичини [19]. Інформація про розподіл спадщини Павла Григоровича та Лідії Петрівни поширилася серед найближчого оточення та родичів Тичини. Оксані Григорівні, з її слів, відкрито заздрили: «Знов інші питають: «Так скільки вже вам упало грошей?» [6]. Спадком, крім сестри, цікавилися племінники Павла Григоровича – Іван і Степан Тупиці. Вони адресували свої заяви на адресу Комісії та Ради Міністрів УРСР, в яких просили передати їм автомобіль «Волгу». Всеволод і Леонід Михайловичі, а також Микола Євгенович (сини братів поета) висловлювали прохання врахувати їх при розподілі спадщини. Небіж Тичини Владислав пропонував свою допомогу при роботі Комісії та виявив бажання очолити процес створення музею [20]. Також зверталися Наталія Зезуль і Галина Педько, які доводилися небогами Тичині по матерях [21].

18 грудня цьому питанню було присвячено окреме засідання Комісії. Її голова Козаченко В.П. ознайомив присутніх зі змістом заяв та звернень і запропонував провести розподіл спадщини у вигляді матеріальної допомоги, грошових винагород родичам та особам, які мають безпосереднє відношення до родини П.Г. Тичини. Рішенням Комісії 2500 карбованців одержали Ірина Дмитрівна Блюдо та її чоловік Віктор Степанович за восьмилітню допомогу Лідії Петрівні, необхідність догляду за її могилою та допомогу у роботі Комісії. 1500 карбованців було направлено сестрі Павла Григоровича Оксані; 500 крб. хатній робітниці родини Тичин Феодосії Павлівні Король, яка працювала у Тичин понад 15 років, а також 300 крб. колишньому водію Павла Григоровича Войнаховському Володимирі Всеволодовичу. Також було ухвалено виділити по 150 крб. всім працівникам Центрального Державного архіву-музею літератури, що приймали участь в описі документів та особистих речей. Ощадну книжку на ім'я Л.П. Тичини на суму 3200 крб. передати Пісківській сільській раді на відбудову батьківської садиби Тичини, встановлення меморіального знаку та пам'ятників на могилах батьків [22]. 396 крб. було передану до Українського відділення Літфонду СРСР як відшкодування витрат на похорон Л.П. Тичини.

Коштовності та речі господарського вжитку після піврічного терміну з дня смерті Лідії Петрівни було розділено між родичами П.Г. Тичини. Так, згідно з актами Комісії, Оксані Григорівні Тичині належало передати золотий ланцюжок, перстень і сережки з діамантами; Ірині Дмитрівні Блюдо – золотий ланцюжок довжиною 45 см, золотий, прикрашений смарагдом і діамантами перстень, золоту брошку з гірським кришталем. Племінниці Г.І. Педько та Н. Зезуль отримали по брошці з агатом та александритом. У квартирі залишилися як такі, що мають меморіальне значення, золота та срібна обручки, низка дрібних перлин, три чоловічі наручні годинники марки «Лонгінс», «Мозер», «Булова», кишеньковий годинник і три жіночих, серед яких швейцарського виробництва. Іван і Степан Тупиці отримали по відрізу синього бостону, чорної вовни та світлої чесучі. Право на спадок мав також Владислав, син брата Павла Григоровича Євгена. Він не подавав звернень на адресу Комісії, однак рішенням останньої у його власність перейшов дядьків фотоапарат «Київ» [23].

Найбільшу меморіальну цінність, поряд з рукописами поета, складала його бібліотека,

яку Павло Григорович збирав протягом двадцяти років свого життя. Кімната, в якій зберігалися книги, була індивідуальним простором Тичини, Лідія Петрівна переступила її поріг тільки у день смерті чоловіка. 9 грудня 1975 р. було розпочато роботу Комісії у книгозбірні поета. Першою під опис підлягала документальна спадщина П.Г. Тичини. За три дні було описано, систематизовано та внесено до акту-переліку 60 справ [46]. Близько 14 тисяч друкованих матеріалів: книг, журналів, брошур було повністю зафіксовано до 24 лютого 1976 р.

У ході опису архівісти та письменники зустрічалися з великою кількістю документів, що лежали на полицях між книгами. Варто зазначити, що робота Комісії у меморіальній бібліотеці була одноманітною і найбільш тривалою у порівнянні з іншими кімнатами. Для раціонального використання робочого часу було встановлено норми на день. Більш ніж три місяці, не враховуючи вихідних і державних свят, щоденно фіксували по 400 примірників друкованої літератури та різні записи [25] Павла Григоровича, які зустрічалися у кількості від дев'яти десятків до більш ніж двох сотень.

25 лютого у присутності державного нотаріуса було відкрито останню кімнату, що значилася під номером 5. Попри повноцінне наповнення інтер'єру вітальні, десятків творів образотворчого мистецтва та сувенірної продукції, робота тут зайняла один день. Відбулося чергове засідання Комісії, у ході якого секретар В.П. Коба поінформувала присутніх, «що 26 лютого роботу над описанням документів, меморіальних речей, образотворчих матеріалів, книг, які зберігаються в квартирі П.Г. Тичини, повністю закінчено» [26]. Було виділено місячний термін для передрукування актів-переліків та упорядкування документації.

Підсумком роботи Комісії стало звернення до Ради Міністрів УРСР з пропозицією створення меморіального музею П.Г. Тичини у квартирі по вул. Репіна, 5. Рекомендувалося також приєднати ще одну квартиру у цьому ж під'їзді «для організації в ній літературної експозиції» [27]. Через два роки, 9 січня 1979 р., світ побачила постанова за підписом Першого Секретаря ЦК КПУ В. Щербицького та Голови Ради міністрів УРСР О. Ляшка в якій зазначалося: «З метою культурно-освітнього і наукового використання спадщини українського радянського поета, державного і громадського діяча, академіка Академії наук УРСР, Героя Соціалістичної Праці П.Г. Тичини Центральний Комітет Компартії України і Рада Міністрів Української РСР постановляють: створити в

м. Києві Літературно-меморіальний музей-квартиру П.Г. Тичини, розмістивши його в будинку по вул. Репіна, № 5 у квартирі № 1» [28].

Таким чином, створення меморіального музею передбачає повну фіксацію наявності всіх речей у помешканні та максимальне збереження автентичності простору майбутнього закладу пам'яті. Одне з найважливіших питань цього етапу – визначення критеріїв меморіальної цінності. Оскільки музей-квартира П.Г. Тичини у м. Києві почав створюватися одразу після смерті господарів, то на розгляд Комісії по творчій спадщині українського радянського поета П.Г. Тичини виносився і матеріальний спадок, з якого було вилучено речі, що не мали потенційного музейного значення. Завдяки роботі, виконаній Комісією, стало можливим відкриття меморіального музею-квартири, яка не тільки зберігає пам'ять про поета, його творчість, побут інтелігенції середини минулого століття, але також є невід'ємною складовою історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондаренко О. Літературно-меморіального музею Тараса Шевченка на батьківській садибі Кобзаря / О. Бондаренко // Меморіальні музеї сьогодні: специфіка експозиційної, фондової та освітньої роботи Матеріали Всеукраїнської наукової конференції Львів, 16-17 листопада 2015 р., Львів, Растр-7, 2015. – С. 7-14.
2. Магунь М. Музей Михайла Грушевського у Львові – меморіальна садиба та наукова база грушевськознавства /

М. Магунь // Historical and Cultural Studies. – 2015. – Vol. 2, No. 1. – С. 61-71.

3. Петрік М. Історія створення меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових / М. Петрік // Меморіальні музеї сьогодні: специфіка експозиційної, фондової та освітньої роботи Матеріали Всеукраїнської наукової конференції Львів, 16-17 листопада 2015 р., Львів, Растр-7, 2015. – С. 24-29.
4. Інгор Б. Музей поета / Б. Інгор. // Вечірній Харків. – 1975. – № 9. – С. 7.
5. Архів Літературно-меморіального музею-квартири П.Г. Тичини (далі – АЛММК П.Г. Тичини), ф.2, оп.1, спр.3, арк.6.
6. Там само, спр.3, арк.35-47.
7. Там само, спр.1, арк.1.
8. Там само, арк.4.
9. Там само, арк.2.
10. Там само, арк.6.
11. Там само, арк.7-16.
12. Там само, арк.18.
13. Там само, арк.20.
14. Там само, арк.22-25.
15. Там само, арк.29.
16. Там само, арк.30-31.
17. Там само, арк.33.
18. Там само, арк.38.
19. Там само, арк.31.
20. Там само, спр.3, арк.6-49зв.
21. Там само, спр.1, арк.59-60.
22. Там само, арк.53.
23. Там само, арк.74.
24. Там само, арк.46.
25. Там само, арк.76-102.
26. Там само, арк.101.
27. Там само, арк.103.
28. Постанова Про створення в м. Києві Літературно-меморіального музею-квартири П.Г. Тичини [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP790011.html

Прудивус Сергій Процес створення музею меморіального профілю на прикладі помешкання П.Г. Тичини у м. Києві

Статтю присвячено процесам створення музейних установ меморіального профілю з огляду на слід, залишений видатними особами у загальнонаціональній і місцевій історії. На прикладі Літературно-меморіального музею-квартири П.Г. Тичини у м. Києві розглянуто основні проблеми збереження автентичності простору помешкання українського поета. Охарактеризовано та проілюстровано систему заходів роботи з предметами, що мають потенційне музейне значення; ведення їх обліку, документування та зберігання.

Ключові слова: меморіальність, меморіальний музей, П.Г. Тичина, тичинознавство, історія Києва

Прудивус Сергей Процесс создания музея мемориального профиля на примере квартиры П.Г. Тычины в г. Киеве

Статья посвящена процессам создания музейных учреждений мемориального профиля учитывая след, оставленный выдающимися лицами в общенациональной и местной истории. На примере Литературно-мемориального музея-квартиры П.Г. Тычины в г. Киеве рассмотрены главные проблемы сохранения подлинности пространства жилища украинского поэта. Охарактеризована и проиллюстрирована система мероприятий работы с предметами, имеющими потенциальное музейное значение; ведения их учета, документирования и хранения.

Ключевые слова: мемориальный музей, П. Г. Тычина, тычиноведение, история Киева

Prudyvus Sergiy Processes of creating a museum memorial profile on the example of the apartment of P. Tychna in Kyiv

The article is devoted to the problem of the creation of museum institutions of the memorial profile with respect to the trail, left by prominent persons in national and local history. On the example of the Pavlo Tychna Flat and Museum, one of the possible variants of the initial stage of the founding of such institutions is outlined. The processes connected with the transfer of the personal property of the poet to the state property and the definition of the part that may be inherited by the heirs are considered.

The author analyzes in detail the work of the Commission on the creative heritage P. Tychna, points out its main functions. The directions of activity of this organ are established: documenting, filming and photographing the interiors of the apartment of the poet. The pace and terms of work of the Commission are highlighted, the importance of attracting archivists and the immediate surroundings of the poet and his wife to the correct and reliable conduct of cases is highlighted.

Separately, attention is focused on measures to preserve the integrity of materials that may have a museum value. These include seals and sealing of entrance and transitional doors, chests of drawers, cabinets; alternation of work in different rooms; the

presence of representatives of the notary public service during the removal of seals from new premises, reporting and recording of meetings of the Commission. Equally important was the thorough description and fixation of all detected objects, their sorting and systematization, taking into account the maximum compliance with the volatility and authenticity of the apartment space. The role of the Commission on the creative heritage of P. Tychna in the creation of the museum-apartment of the poet is noted. On the basis of theoretical generalizations, the schemes of necessary measures for the creation and successful functioning of museums of the memorial profile are derived.

Keywords: *memorial museum, P. Tychna, studies of Tychna, history of Kyiv*

Рецензенти:

Кривошея Ір.І., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 04.07.2017 р.